

طرح مستندسازی متن قرآن و چاپ انتقادی آن

نگارش: میثائیل مارکس (آلمان)*

ترجمه: طلوع خادم الشریعة

بررسی و نقد: دکتر محمدعلی رضائی اصفهانی

عضو هیئت علمی مرکز جهانی علوم اسلامی

چکیده

پهلوی است (به دلیل نبود مصوت‌های کوتاه و یا نقطه) به صلاح است که دستنوشته‌ها و قرائت‌ها کاملاً از هم جدا باشند؛ بدین صورت، نسخه مورد نظر فرم یک مقایسه دو طرفه را پیدا خواهد کرد. کلید واژه‌ها: قرآن، متون یهودی و مسیحی، نسخه‌های قدیمی، نسخه انتقادی، قرائت.

انگیزه: اسلام دینی است که به دلیل ده‌ها سال فرایند مهاجرت در مقیاس وسیع، امروزه در کشورهای اروپایی نیز همچون فرانسه، بریتانیای کبیر و آلمان، حاضر و زنده است. این موضوع برای رشته‌های دانشگاهی عرب‌شناسی و اسلام‌شناسی بدین معنی است که آن‌ها

هدف از انجام طرح، پردازش نسخه‌ای مستند از متن قرآن است که جواب‌گوی نظریات منتقدان قرار گیرد. برخلاف نسخه قرآن چاپ شده در سال ۱۹۲۳ در مصر که امروزه به طور کلی رایج می‌باشد، در این برنامه بنا بر این است که قدیمی‌ترین شواهد کتبی قرآن و همچنین قرائت‌های مختلف قرآن که در ادبیات اسلامی به طور شفاهی حفظ شده‌اند، به صورت فراگیر و همه‌جانبه در دسترس همگان قرار داده شود.

از آنجا که نظام نوشتن نسخه‌های قدیمی قرآن بعضاً در حد بالایی چند

دیگر در قبال وظیفه خود در رابطه با رسیدگی به تاریخ و فرهنگ مناطق نامتعارف تنها نبوده بلکه گذشته از آن با این توقع نیز روبه رو می‌شوند دانشی در اختیار قرار دهند، که در نتیجه آن یک سازگاری فرهنگی و سازمانی برای مسلمانانی که در اروپا ریشه دوانده‌اند، به عمل آید.

بررسی دقیق و تجزیه و تحلیل دانشگاهی نوشته‌های مذهبی قانونی اسلام به خصوص قرآن، در این جا نقشی کلیدی پیدا می‌کند. حال به دلیل اینکه چنین تحقیقاتی باید جواب‌گوی یک استدلال علمی ایده‌آل باشند، می‌توانند به بحث‌های علنی در خصوص اسلام که گهگاه بین متعصبان و اسلام‌ترسان در وضعیتی غیردوستانه در می‌گیرد [بینجامد].

بر خلاف نظر متداول از قرآن به عنوان متنی به تمام معنی ناآشنا از یک «انجیل ترکی» (طوری که روی جلد ترجمه‌ای توسط داوید مگرلینز در سال ۱۷۲۲ نوشته شده بود)، تحقیقات دانشگاهی می‌توانند نشان دهند که قرآن بر حسب محل پیدایش خود قسمتی از کلیسای جهانی دوران باستان جدید

می‌باشد و در نتیجه، درست مانند انجیل جزئی از تاریخ دین و فرهنگ غربی به حساب می‌آید؛ از هر زاویه دیدی که به معنای آن نگاه کنیم.

پس تا این اندازه مطالعه علمی - و نه مطالعه‌ای از ابتدا متأثر از عقاید دینی و پیش زمینه‌های سیاسی - از قرآن اهمیت دارد، و به همان اندازه هم وضعیت تحقیقات علمی در این زمینه نارضایت بخش است. نسخه قرآنی که امروزه رایج است، نسخه‌ای است که در سال ۱۹۲۳ در دانشگاه الازهر در قاهره چاپ شد که از سویی فقط یکی از هفت قرائت قانونی قرآن را به تصویر می‌کشد، و از سوی دیگر به طور سیستماتیک قدیمی‌ترین دست‌نوشته‌های در دسترس را مورد استفاده قرار نداده است. در نتیجه یک نسخه انتقادی تا به امروز منتشر نشده است و در نتیجه این کمبود، در فهمیدن متن قرآن نیز خللی به وجود می‌آید. درست است که تعداد زیادی (هر چند در مقایسه با انجیل، این مقدار زیاد نیست) مقاله و تحقیق علمی وجود دارند که مسائل معدودی را کم و بیش مفصل مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند، ولی یک تفسیر کامل و مفصل برای کل

قرآن که به تاریخ پیش از قرآن توجه داشته باشد (و نه از نظر تاریخ اسلامی) هنوز مورد نیاز است. در عین حال وضعیت تحقیقات نیز خود دچار کمبودهایی است و از همه این کمبودها مهم‌تر شناخت متن‌هایی است که در زمان نزول قرآن در آن محیط موجود بوده، و همچنین شناخت و تعبیر مراجعات درون قرآنی به یکدیگر و همچنین متن‌های اضافه شده بعدی در متن‌های قبلی است. پس هدف این برنامه این است که این کمبود مهم - نبود یک نسخه قرآن مستند (انتقادی) و یک تفسیر مدرن قابل قبول - را جبران کند.

قسمت اول برنامه: مستندسازی متن قرآن

۱. تصمیم به یک چاپ انتقادی

برای متن قرآن تاکنون روی یک چاپ انتقادی کار نشده است. هدف واقع بینانه از چاپ نسخه قرآن طرح ریزی شده در محدوده این برنامه این نیست که این نسخه، جایگزین قرآن‌های رایج گردد، بلکه برعکس، در درجه اول ارائه یک متن مستند از قرآن مطرح است که از جهتی برای پژوهش در زمینه معنای قرآن زمینه‌ای جامع و موشکافانه فراهم آید و از جهت دیگر، امکان

بررسی دقیق و اساسی مسائل تاریخی حول متن قرآن - به خصوص رابطه میان روایات کتبی و شفاهی آن - به وجود آید و بالاخره، هدف سوم از مستندسازی قرآن این است که مسائل پیچیده تاریخی در سیر تحول قرآن را که اغلب به آن‌ها اعتراف نشده است، نمایان و محسوس در معرض دید قرار دهیم.

اقدام معرفی شده سابقا توسط گ. برگشترسر در برنامه تولید یک متن انتقادی برای قرآن، به علت مرگ نابه هنگام این دانشمند هرگز تحقق نیافت و به دست اتوپرتسل و همکار استرالیایی برگشترسر، یعنی آرثور جفری - دو پیش کسوت دیگر در زمینه تاریخ متن قرآن - امکان پیشرفت نیافت.

هدف برگشترسر و جفری از طرفی جمع آوری اخبار بعضا ناتمام درباره قرائت‌های قدیمی و قرائت‌هایی که در علوم قرآنی اسلامی به عنوان قرائت‌های شاذه (غیرقانونی) شناخته شده‌اند بود و از طرف دیگر ایشان روی جمع‌آوری و ارزیابی قدیمی‌ترین دستنوشته‌های قرآن کار کردند.

او در نظر داشت تمام این اطلاعات را در قالب حواشی و تعلیقات انتقادی

برای نسخه قرآن ۱۹۲۳ که در قاهره چاپ شده است (که خود برگشترس دیدگاهش را درباره آن با بالاترین تحسین‌ها ابراز کرد) در دسترس همگان قرار دهد. هر چند طرح برگشترس هرگز تحقق نیافت، با این حال از سال‌های دهه سی از قرن بیستم، پیشرفت‌های مهمی در خور ثبت شدن هستند، ولی با این همه تماما یا بعضا هنوز در دسترس نیستند و یا به سختی و به صورت ناتمام در دسترس‌اند. در این‌جا، در نظر است نسخه طراحی شده همه این مطالب را در فرمی کامل و واضح در معرض دید قرار دهد. در این بین قرار است که هم نسخه‌ها و مجموعه‌های قرائت‌های اسلامی و هم دستنوشته‌های قدیمی که در مسجد جامع صنعا کشف شده‌اند، به علاوه تمام دستنوشته‌های قدیمی در کنار هم قرار داده شوند.

برگشترس نسخه مورد نظر در این طرح را تا آن‌جایی پیگیری می‌کند که او هم متن قرآن قاهره‌ای (که بر پایه قرائت حفص از عاصم می‌باشد) را به عنوان پیش زمینه استفاده می‌کند. از آن‌جا که اختلافات بین قرائت‌های مختلف از

سویی و از سوی دیگر یا بین دستنوشته‌ها به نسبت متعدد هستند، طیف اختلاف‌ها با این وجود محدود است - اختلاف‌ها معمولا بر سر صورت‌های مختلف خود همان متن است - در نتیجه از نظر علمی انتخاب این نسخه به جا بوده و علاوه بر آن، براساس برخی مسائل واقع گرایانه استفاده از این نسخه به صلاح تشخیص داده شد، به این دلیل که این نسخه در حال حاضر در تمام دنیا رایج‌ترین نسخه قرآن می‌باشد. در نظر گرفتن نسخه‌ای پذیرفته شده از سوی بسیاری از مسلمانان، نشان دهنده به رسمیت شناختن مقیاس‌های عربی اسلامی علوم قرآنی است، ولی با وجود تمام این‌ها نسخه قرآن قاهره‌ای به هیچ عنوان پاسخ‌گوی یک نسخه انتقادی نیست؛ زیرا فاقد هرگونه مستندسازی است. حتی قرائت‌هایی که در کنار حفص از عاصم به عنوان قانونی شناخته شده‌اند، در آن در نظر گرفته نشده‌اند.

برگشترس می‌خواست نوشته‌های در خور جمع‌آوری خود و جفری را در قالب یک دستگاه انتقادی قابل دسترسی کند؛ اما نسخه معرفی شده در این‌جا

نحوه ارائه را به صورت یک متن دو طرفه تغییر داده، که دستنوشته‌های پیدا شده و قرائت‌های اسلامی قدیمی از قرآن در حد بالایی چند جانبه نوشته شده‌اند: اول اینکه مصوت‌های کوتاه به ندرت نوشته می‌شوند و از طرف دیگر، نقطه فقط در موارد استثنایی به چشم می‌خورد و به همین دلیل سوالی که به خصوص در این‌جا در مورد جایگاه این قرائت‌ها در سنت اسلامی مطرح می‌شود، تا به امروز بی‌جواب مانده است و آن این است که تا چه اندازه ریشه روایت شفاهی این قرائت‌ها مستقل و قطع نشده است و تا چه حد آن‌ها صرفاً با یک تأخیر زمانی، همان متن نوشته شده را به تصویر می‌کشند؟ در نتیجه برنامه طرح‌ریزی شده باید رابطه میان روایات شفاهی و کتبی را در قالب یک متن دو جانبه روشن سازد. حال با چنین زمینه‌ای می‌توان انتظار نتایج مطمئنی در زمینه خاص روایت متن قرآن داشت.

۲. اساس شواهد این نسخه

برای نسخه انتقادی متن قرآن باید دو دسته [شواهد مستندسازی] به کار برده شوند: برای مستندسازی روایات کتبی قرآن، قدیمی‌ترین دستنوشته‌ها به خط

حجازی و کوفی و همچنین تمام شواهد در دست از قبیل پاپیروس و کتیبه‌ها و آثار ناتمام که قدمت آن‌ها حداکثر قرن دهم میلادی تخمین زده می‌شود. مستندسازی روایات شفاهی به این صورت است که تمام قرائت‌های برگرفته از ادبیات سنتی اسلامی یکی پس از دیگری نوشته می‌شوند.

دست‌نوشته‌ها

اساس شواهد و مدارک برای نوشتن این قسمت نسخه، قدیمی‌ترین نوشته‌های قرآن می‌باشد که به خط حجازی و کوفی در دسترس هستند.

در کنار قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی (یا حداقل قدیمی‌ترین تکه‌های نسخه‌های خطی) در کتابخانه‌های اروپا و شرق، نسخه‌های ناتمام و پاپیروس‌ها نیز قابل توجه هستند. به هر صورت، تا امروز این شواهد به طور کامل بررسی نشده‌اند و امکان یک دید کلی و مفصل از نسخه‌های خطی در حال حاضر موجود نمی‌باشد و در چهارچوب برنامه مستندسازی در نظر است که چنین امکانی در درجه اول به وجود آید.

خوشبختانه ارزیابی این نوشته‌ها بدین وسیله آسان‌تر می‌شود که در

سال‌های اخیر به دست فرانسوا دروشه، سرژیو نوپا نوسدا و افیم آ. رضوان تعدادی از مهم‌ترین دستنوشته‌های قدیمی را در قالب نسخه‌های عکسی (= فاکسیمیله) منتشر شده‌اند.

گام اول در اطلاع‌رسانی دستنوشته‌های حجازی در هجده کتابخانه دنیا را س. نوپا نوسدا طی یک کار تحقیقاتی انجام داده که نتایج کار او از یک دید ساده در جدول زیر خلاصه می‌شوند.

جدول

این‌که آیا برای تمام متن قرآن به لهجه حجازی اسنادی وجود دارد یا خیر، هنوز قطعی نیست؛ برای مثال به عقیده نوسدا معروف‌ترین نسخه‌های حجازی، شامل دو سوره اول و تمام جزء سی نیستند.

پیرامون دستنوشته‌های کوفی تا سال نهصد بعد از میلاد که در تحقیق مورد نظر مورد استفاده قرار خواهند گرفت، پژوهشی که به طور مختصر اوضاع در دسترس بودن شواهد و مدارک را نشان دهد، انجام نگرفته است. در این‌جا یک سرشماری لازم است و مهم‌ترین بخش آن در این رابطه، فهرست‌های در دسترس از کتاب‌های کتابخانه‌ها است

که در نتیجه، تحقیقات گسترده‌ای در خود محل لازم نباشند. از سال ۲۰۰۵ که در دانشگاه آزاد برلین در دانشکده عرب‌شناسی و سامی‌شناسی کارگاهی در زمینه تحقیقات قرآنی تشکیل شد، تماس‌هایی با سرژیو نوپا نوسدا (از لیزا)، افیم رضوان (از سن پترزبورگ) و یاسین داتن (از ادینبورگ) که همه آن‌ها با مهم‌ترین دستنوشته‌ها آشنا بودند، برقرار گردید تا از تجربه آن‌ها برای سرشماری به خوبی استفاده شود.

در کنار دستنوشته‌های قرآن در دسترس در کتابخانه‌های اسلامی، اروپایی و آمریکایی، نسخه طرح ریزی شده به مجموعه گسترده‌ای از قسمت‌هایی از قرآن استناد خواهد کرد که در سال ۱۹۷۲ در مسجد جامع صنعا کشف شدند و از سال ۱۹۸۰ در سایه پشتیبانی کشور آلمان مورد مرمت و عکس برداری قرار گرفتند.

این دستنویس‌ها که به لهجه حجازی نوشته شده‌اند، شامل تقریباً بیست قطعه می‌باشند که اندازه بزرگ‌ترین آن‌ها تقریباً به هشتاد صفحه می‌رسد. بنابر اظهارات گ. - ر. پوین (از زاربروکن)، که مدیریت مرمت و عکس برداری از

این آثار را به عهده داشت، قدمت قدیمی‌ترین نسخه‌های یعنی به سال ۷۰۰ بعد از میلاد برمی‌گردد. این مدارک در فرم عکس در دسترس هستند که پس از منحل شدن دانشکده شرق‌شناسی در زاربروکن جزء اموال شخصی یکی از دانشمندان دست‌اندرکار (فون بئمر) شد؛ البته برای ارزیابی آن‌ها برای طرح مورد نظر موافقت به عمل آمد. در این‌جا مفید به نظر می‌رسد که برای انجام این کار تحقیقاتی از مؤسسه تحقیقات آلمان پشتیبانی گرفته شود که تمام این منابع مورد نیاز را برای این کار جداگانه در دسترس قرار دهد و به طور سیستماتیک ویژگی‌های طرز نوشتن این دست‌نوشته‌ها را مورد بررسی قرار دهد، حتی در صورت لزوم در زمینه منابع قرائت‌های اسلامی نیز این کار را انجام دهد. البته تحصیل این هدف، پیش‌نیاز برنامه مستندسازی نیست، ولی می‌تواند آن را کامل‌تر سازد و دایره دست‌اندرکاران با تجربه را بزرگ‌تر کند.

شرط قابل قبول بودن منابع برای قسمت دست‌نوشته‌ها این است که مشخصات قدیمی‌ترین متن‌ها را داشته باشند؛ همان‌گونه که در منابع اسلامی

علوم قرآنی مثلاً کتاب *المصاحف* (اثر سجستانی) آمده است.

منابع قرائت‌های اسلامی

برای ضبط کردن منابع قرائت‌ها باید تمام مجموعه‌های رسمی و غیررسمی از گونه‌های متن قرآن را در نظر گرفت. برای هفت قرائت به اصطلاح رسمی، می‌توان از کتاب *كتاب السبع فی القرائات* تألیف ابن مجاهد (وفات ۹۳۶) استفاده کرد و برای سیستم گسترش یافته آن متشکل از ده قرائت رسمی، کتاب *الشرعی قرائات العشرة* تدوین ابن الجزری (وفات ۱۴۲۹) استفاده خواهد شد. برای روایات غیررسمی قرائت‌ها، طیفی از منابع قابل توجه در حال حاضر وجود دارد که تنها در فرهنگ‌های قرائات که در سال‌های اخیر عرضه شده‌اند، به آن‌ها پرداخته شده است. برای بهره‌برداری از این قسمت منابع می‌توان در صورت نیاز از عمر حمدان استفاده کرد، وی شخص خبره‌ای است که با دانشکده عرب‌شناسی و سامی‌شناسی دانشگاه آزاد برلین در زمینه منابع قرائت‌ها همکاری کرده و هم اکنون روی انتشار کتابی از دو قرائت غیرقانونی مهم فعالیت می‌کند.

حروف لاتین نوشته می‌شوند، این است که حروف لاتین نسبت به حروف عربی این اولویت را دارند که حروف اعم از صدادار یا بی‌صدا و به علاوه صداهای کوتاه نیز همه روی یک خط نوشته می‌شوند. حسن این ویژگی‌ها این است که مقایسه برای مثال بین چهارده قرائت در یک نگاه به سادگی مقدور است.

برای هر دو بخش اصلی دستنوشته‌ها و قرائت‌ها باید در صورت امکان دو بخش دیگر اضافه شوند: از طرفی به دلایل واضح بودن و گویایی و همچنین به دلیل پیشگیری از پیش داوری‌هایی که در دنیای اسلام احیاناً به وجود می‌آیند - بهتر است که در بخش دستنوشته‌ها حداقل در بعضی قسمت‌های منتخب کپی نسخه اصلی نیز اضافه شود. از سوی دیگر، باید بررسی کرد که آیا به صرفه است که در قسمت قرائت‌ها در صورت وجود اختلاف معنا، ترجمه مربوطه نوشته شود؟ همانطور که در مثال دیده می‌شود، هر چهار قسمت این نسخه برای ابتدای سوره طه نوشته شده است؛ در مورد چگونگی چاپ و صفحه‌آرایی می‌توان پس از اینکه روی قسمت بزرگتری کار شد، تصمیم دقیق‌تری گرفت.

هدف اساسی از نسخه طرح ریزی شده، این است که تمام متن قرآن در یک فرم رو در روی دو طرفه نوشته شود که در آن، از طرفی دستنوشته‌ها و از طرف دیگر گونه‌های مختلف قرائت‌ها به چشم می‌خورند. هر دو بال این نسخه ساختار یک متن پارتیتور را دارا هستند؛ به این صورت که شواهد متن مربوط هر کدام در یک خط زیر یکدیگر نوشته می‌شوند که در نتیجه، اختلافات به واضح‌ترین شکل نمایش داده شوند. به عنوان منبع، متن مصحف قرآن قاهره (۱۹۲۳) هر بار در سطر اول نوشته می‌شود. همچنین برای شمارش آیه‌ها، همان شمارش به کار رفته در قرآن قاهره یعنی شمارش کوفی به کار می‌رود که در نتیجه، دستیابی به متن به سادگی امکان پذیر باشد. اطلاعات به دست آمده از لهجه‌های عربی قدیمی (حجازی و کوفی) به خط نسخی کلاسیک نوشته می‌شوند؛ صداهای کوتاه و نقطه‌ها فقط در صورتی نوشته می‌شوند که در اصل نسخه‌ها نوشته شده باشند. قرائت‌ها به عکس به حروف زیر هم دیگر نوشته می‌شوند. شایان ذکر است که دلیل اینکه این قرائت‌ها به

فعلا در نظر است که این نسخه به صورت آنلاین منتشر شود که در نتیجه، بدون هیچ زحمتی این امکان وجود دارد که به صورت تدریجی و گام به گام کار انجام شده را قطعه به قطعه انتشار داد. طبق برنامه ریزی قرار است اولین قسمت نسخه کار شده و همچنین تفسیر مربوطه پس از سه سال علنی شوند. مهم‌ترین برتری انتشار آنلاین در این است که با استفاده از هایپرلینک می‌توان دو قسمت اصلی این نسخه (دستنوشت‌ها و قرائت‌ها) را با دو قسمت فرعی (کپی اصل نسخه‌ها و ترجمه‌ها) به هم مربوط کرد؛ مثلا کاربر می‌تواند با یک کلیک ماوس روی یک خط از دستنوشت‌ها بلافاصله کپی نسخه اصلی را ببیند.

به همین شکل می‌توان نسخه قرآن تولید شده را با تفسیر مرتبط کرد.

چاپ نسخه به علاوه کپی اصل دستنوشت‌ها در پیوست در دو آلی سه جلد را می‌توان به انتهای برنامه موکول کرد. سودمندی این کار قبل از هر چیز وابسته به این است که به چه قیمتی می‌توان آن را به انتشار رساند.

جزئیات جمع آوری قرائت‌ها

قرائت حفص از عاصم که به عنوان متن مرجع انتخاب شده، همانند تمام قرائت‌های دیگر به صورت آوانگاری (صدا نگاری) لاتین نوشته می‌شوند که مشخص شود هر کدام چگونه خوانده می‌شوند. در چاپ مصحف قرآن قاهره سعی شده است به شیوه‌ای پیچیده از صداگذاری و قانون‌های خواندن (بر روی حروف صامت) خواندن درست این متن عرضه شود. به دلایل ساده سازی، بهتر است برای این کار از آوانگاری به حروف لاتین استفاده شود؛ زیرا زبان عربی از حروف صامت تشکیل شده است و برای صداگذاری و یا تشدید لازم است علامت‌های دیگری پایین یا بالای حروف صامت گذاشته شوند. به عکس، خطی که در آن تمام حروف روی یک خط نوشته می‌شوند، این برتری را داراست که اختلافات بین قرائت‌های مختلف را ساده‌تر در معرض دید قرار می‌دهد. برای آوانوشت خط عربی به لاتین، خط به کار رفته در مجله *انجمن شرق شناسی آلمان (ZDMG)* (جدول نشان داده شود) به کار خواهد رفت که به تازگی به علت ریزه کاری‌های خواندن قرآن تعمیم داده می‌شود؛ برای مثال در ادغام و یا حروف

أ و یا ا که در زبان عربی فصیح مورد استفاده نداشته، ولی در خواندن قرآن در خور اهمیت می‌باشند.

زیر قرائت حفص از عاصم ابتدا قرائت‌هایی که به عنوان رسمی (قرائت متواتره) شناخته شده‌اند، نوشته شده و سپس باقی قرائت‌ها، در مثال، ده قرائت نوشته شده‌اند که به شکلی تعمیم همان هفت قرائت رسمی می‌باشند. سپس زیر یک خط تیره، قرائت‌های غیررسمی (قرائت شاذه) نوشته می‌شوند. در ابتدای هر قرائت نام شخصی که این قرائت به او منسوب است، به صورت نشانه اختصاری به عنوان سند، نوشته می‌شود. از طریق به تصویر کشیدن این مجموعه باید صورت‌های مختلف یک متن قرآن که از نظر علمای قدیمی اسلامی نیز قابل قبول بوده‌اند، واضح گردد.

جمع آوری روایات دستنویسی شده قرآن

برای جمع آوری روایات دستنویسی شده باید دستنوشته‌های مربوط به چهار قرن نخست هجری ارزیابی شوند. تمام دستنوشته‌های موجود در موزه‌های پاریس، لندن، مادرید (ال اسکوریال)، سن پترزبورگ و کتابخانه‌های اروپا و شرق و به علاوه، قطعات قرآن کشف شده در صنعا که تا به حال منتشر نشده‌اند، منابع این کار تحقیقاتی

می‌باشند. در این‌جا [در متن جدید] در بالای صفحه، رسم الخط قرآن قاهره چاپ ۱۹۲۳ بدون نقطه و علامت به چشم می‌خورد و به دنبال آن دستنوشته‌های مربوطه موجود، برای ارزیابی دستنوشته‌ها به علاوه شمارش‌های مختلف در دستنویس‌ها نیز به تصویر کشیده خواهد شد.

وجود تصویر از کپی‌های دستنوشته‌ها این فایده را دارد که امکان امتحان کردن صحت ارزیابی انجام شده و به دین وسیله پذیرفتن آن را به خصوص برای خواننده‌های مسلمان آسان‌تر می‌سازد؛ به علاوه، این کار سبب می‌شود خواننده‌ای که به قرآن‌های چاپ شده امروزی عادت کرده است، از چند گانه بودن روایات قرآن در طی تاریخ آگاهی پیدا کند.

20. Sūrah: Sūrat Tāhā Textual Documentation of the Qur'ān

Analysis of the Manuscripts in Comparison to the Cairene *rasm*
(undotted consonantal text):

Rendering in Naskhī-wrting comparing to the Cairene <i>rasm</i>		Codex
تَأْتِيْنَا عَلَیْكَ الْقُرْآنُ لِتُنشِئَ 2	إِلَّا تَذَكَّرُ لِمَنْ نَحْنُ 3	Cairo typeset edition
ما اترلما عليك القرآن لتسنى	الا تذكرة لمن نحسى	<i>rasm</i> (Cairo)
ما اترلما عليك القرآن لتسنى	الا تذكرة لمن نحسى	Cod. Sanaa
ما اترلما عليك القرآن لتسنى	الا تذكرة لمن نحسى	Fragm. Sanaa 1
ما اترلما عليك القرآن لتسنى #	الا تذكرة لمن نحسى #	Fragm. Sanaa 2
ما اترلما عليك القرآن لتسنى #	الا تذكرة لمن نحسى #	Cod. London
# ما اترلما عليك القرآن لتسنى	# الا تذكرة لمن نحسى	Cod. Samarq.
ما اترلما عليك القرآن لتسنى #	الا تذكرة لمن نحسى	Cod. Meknes

(German Translation)

Deutsche Übersetzung (nach R. Paret) mit einer Übersetzung der Lesarten:

1 th.

2 *Wir haben den Koran nicht auf dich herabgesandt, damit du unglücklich wirst.*

3 Er ist vielmehr eine Erinnerung für einen, der gottesfürchtig ist,

4 herabgesandt von dem, der...

I'A, UK: Eine Herabsendung uon dem, der...

بررسی و نقد مقاله: طرح مستندسازی قرآن و چاپ انتقادی آن

درآمد

آقای میثائیل مارکس در این مقاله طرحی را ارائه کرده که دارای نقاط قوت و ضعف است و برخی مبانی آن دارای ابهام و اشکال می‌باشد. بنده در مذاکره حضوری در تاریخ ۸۶/۲/۱۹ در مرکز ادیان قم، برخی اشکالات را تذکر دادم و اینک به صورت مفصل ارائه می‌کنم.

الف - نقاط قوت

در این طرح نقاط مثبت زیر به نظر می‌رسد:

۱. توجه به ارجاعات درون متنی؛ یعنی استفاده از آیات به عنوان قرینه تفسیر آیات دیگر که همان روش تفسیر قرآن به قرآن می‌باشد و شیوه‌های فرعی همچون ارجاع مشابهاهات دارد که در آیه ۷ / آل عمران به آن اشاره شده است.

۲. اعتراف به زنده بودن دین اسلام در اروپا.

۳. رعایت اعتدال در برخورد با مواضع مستشرقان قبلی و افراد متعصب و اسلام ترسان.

۴. تبیین پرسش‌ها، اهداف، انگیزه، روش و نتایج تحقیق به صورت روشن.

ب - نقاط ضعف و ابهام

۱. خلط بین قرآن، مکتوب قرآن و قرائات

با بررسی (سیر تطور) واژه «قرآن» در طول تاریخ اسلام و عرف مسلمانان به این نتیجه می‌رسیم که به سه چیز «قرآن» اطلاق شده است:

الف - قرآن همان کلمات و جملات که در قالب آیات و سوره‌ها بر پیامبر ﷺ نازل شده و ایشان بر مردم قرائت کرده است و نسلی پس از نسلی بین مسلمانان به صورت شفاهی و متواتر نقل شده تا به ما رسیده است.

این آیات که ملفوظ پیامبر ﷺ است، همان قرآن حقیقی می‌باشد و اعتبار آن به خاطر تواتر آن در همه نسل‌هاست که حافظان و قاریان قرآن آن را پیایی می‌خوانند و نقل می‌کنند.

ب - مکتوب قرآن، که در صدر اسلام بر روی پوست، استخوان، سنگ و... توسط کاتبان قرآن نوشته شده است؛^۱ سپس به صورت مصحف (در عصر پیامبر ﷺ یا عثمان)^۲ جمع آوری شده است و کم کم میلیون‌ها نسخه از آن در سراسر کشورهای اسلامی منتشر شده است.

در عرف عمومی مسلمانان به مصحف، «قرآن» گفته می‌شود و آن را قرآن حقیقی می‌پندارند، در حالی که از نظر دید علمی دقیق مصحف حاکی قرآن است نه خود قرآن، و این حکایت‌گر ممکن است به صورت صحیح نگارش یافته باشد یا غیر آن.

ج - قرائات قرآن

بعد از نزول قرآن کریم و قرائت آن توسط پیامبر ﷺ، قرآن با لهجه‌های مختلف عرب خوانده شد و کم کم قرائت‌های مختلف به وجود آمد تا این‌که ابن مجاهد (متوفی ۳۲۴ ق) هفت مورد از مشهورترین آن‌ها را جمع‌آوری نمود که به نام «قرائات سبعة» مشهور شدند؛^۳ البته قرائت‌های دیگری نیز به عنوان قرائات دهگانه و چهارده‌گانه اضافه مطرح گردید.^۴

گاهی قاریان مسلمان، قرآن را با قرائت‌های فوق قرائت می‌کنند که در این صورت در عرف گفته می‌شود «قاری قرآن خواند» یعنی لفظ قرآن بر قرائت خاص اطلاق می‌شود هر چند که از نظر دید علمی دقیق قرائات غیر از قرآن است چون ممکن است هر قرائت مطابق قرآن متواتر حکایت شده از پیامبر ﷺ باشد یا مطابق نباشد.^۵

نویسنده محترم در این مقاله بین این سه مطلب تفاوت نگذاشته است و در موارد مکرر نسخه‌های مکتوب و قرائات را با یکدیگر مقایسه و تلاش می‌کند از این میان، به قرآن حقیقی دسترس یابد، در حالی که قرآن حقیقی همان کلمات و جملات متواتری است که مسلمانان نسلی بعد نسل از پیامبر ﷺ حکایت کرده‌اند و ملاک صحت و عدم صحت قرائات و مصحف یا نسخه‌های قدیمی قرآن آن است که با آن قرآن حقیقی (الف) مطابق باشند نه بالعکس.

۲. حجیت انگاری قرائات

همان‌گونه که گذشت، قرائات قرآن در اثر اختلاف لهجه‌های قبایل عرب و عوامل دیگر پیدا شد.^۱ این واقعیت تاریخی که نوعی توسعه و راحتی

خواندن قرآن برای مردم را در پی داشت، رفته رفته به مشکلی در قرائت و تفسیر قرآن تبدیل شد؛ زیرا گروهی گمان کردند قرائات هفتگانه قرآن، مصداق حدیث «سبعة احرف»^۷ است و حتی این قرائات را متواتر پنداشتند، در حالی که این هفت قرائت را ابن مجاهد (م ۳۲۴ ق) از بین قرائت‌های متعدد انتخاب کرد و بدون دلیل با حدیث فوق تطبیق داده شد،^۸ و نکته مهم این است که همه این قرائات خبر واحد است^۹ که اگر سند آنها را معتبر بدانیم، حداکثر، ظن‌آور است و متواتر و یقین‌آور نیست؛ بنابراین قرآن به وسیله آنها ثابت نمی‌شود و حجّت نخواهد بود، و نمی‌توان آنها را به خدا نسبت داد و نمی‌تواند مبنای تفسیر قرآن قرار گیرد.

از این رو قرائات معتبر نیستند. در حدیثی از امام صادق علیه السلام حکایت شده: ان القرآن واحد نزل من عند واحد ولكن الاختلافات یجی من قبل الرواة.^{۱۱}

البته لازم به یادآوری است که اگر چاپ‌های قرآن در کشورهای اسلامی براساس قرائت حفص از عاصم صورت می‌گیرد برای آن نیست که این قرائت فی نفسه معتبر است بلکه به خاطر آن

است که این قرائت مطابق قرائت متواتر مسلمانان است.^{۱۱} و سند آن به امام علی علیه السلام می‌رسد^{۱۲} مورد توجه شیعه و اهل سنت قرار گرفته است.

البته برخی دانشمندان مسلمان به مطالب فوق توجه نکرده و قرائات را متواتر و معتبر دانسته‌اند، ولی برخی دانشمندان نیز با ما هم عقیده‌اند.^{۱۳}

نویسنده محترم مقاله فوق، فرض گرفته که قرائات قرآن همان قرآن است و آنها را حجّت و دارای اعتبار دانسته و حتی از آنها با تعبیر «قرائات قانونی» یاد کرده است و قرائات را یکی از دو اساس شواهد برای مستندسازی متن قرآن قرار داده است، در حالی که اگر براساس تحقیق در مورد قرائات عمل کنیم و آنها را حجّت ندانیم، اساس طرح مستندسازی مقاله فوق درهم فرومی‌ریزد.

۳. اعراب نداشتن مصحف‌های صدر اسلام

خط عربی همچون سایر خط‌ها، سیر تکاملی داشته و در صدر اسلام بدون نقطه و اعراب نوشته می‌شده است؛ سپس در طول تاریخ شکل کامل خود را پیدا کرده است، اولین کسی که قرآن را نقطه‌گذاری کرد، ابوالاسود الدؤللی در

قرن اول هجری و اولین کسی که قرآن را نقطه‌گذاری کرد، یحیی بن یعمر و نصر بن عاصم (شاگردان ابوالاسود) بودند (نک: *مناهل العرفان*، زرقانی، ج ۱، ص ۳۳۹، *التمهید فی علوم القرآن*، معرفت، ج ۱، ص ۳۶۰) ولی این مطلب زیانی به قرآن نمی‌رساند؛ زیرا - چنان‌که قبلاً بیان شد - قرآن حقیقی همان الفاظ پیامبر ﷺ است که برای مردم قرائت کرده و به صورت متواتر نسلی پس از نسل دیگر نقل شده است و مکتوب و مصحف باید با آن قرائت متواتر شفاهی مطابق باشد و اصولاً عرب‌ها براساس ذوق و سرشت عربی خود، الفاظ عربی را تلفظ می‌کرده‌اند و مثلاً فاعل را رفع و مفعول را نصب می‌داده‌اند و اشعار و قرآن را نیز با همین شیوه می‌خوانده و می‌خوانند. پس اگر متنی نباشد یا متن بدون اعراب و نقطه باشد، ضرری به قرائت عرب نمی‌زند.

پس این‌که نویسنده مقاله «نبودن مصوت‌های کوتاه و نقطه» را موجب چند پهلوشدن نوشته‌های قدیمی قرآن می‌داند و در این مورد دغدغه دارد، سزاوار نیست.

۴. لهجه حجازی یا لهجه قریش

در این مقاله از لهجه حجازی سخن گفته شده که نسخه‌های قدیمی قرآن براساس آن یافت می‌شود یا نه، در حالی که حجاز دارای قبایل و لهجه‌های مختلف بوده است و حکایت شده که قرآن به لهجه قریش نازل شده است؛ البته در برخی روایات از لهجه‌های دیگری نیز نام برده شده است.^{۱۴}

۵. توهم اخذ قرآن از عہدین

تورات، انجیل و قرآن همگی از طرف خدای متعال نازل شده‌اند، و از خدا و صفات او و پیامبران الهی و قوانین او سخن می‌گویند و دین یهود، مسیحیت و اسلام، ادیان ابراهیمی هستند؛ از این رو این کتاب‌ها در اصول (توحید، نبوت، معاد و برخی قوانین اساسی) مشترکند.

کسی که به این مطلب مهم توجه نکند، ممکن است توهم کند که برخی مطالب قرآن از تورات و انجیل اخذ شده، در حالی که منبع این سه کتاب واحد بوده است؛ بنابراین، مطالب مشترک دارند.

نکته اساسی دیگر آن است که مطالب قرآن در برخی موارد با مطالب

عهدین متفاوت است؛ همچون داستان لوط پیامبر که در تورات به صورت آلوده‌ای مطرح شده و سخن از همبستری لوط با دخترانش به میان آمده است،^{۱۵} در حالی که قرآن خانواده لوط را به پاکی می‌ستاید.^{۱۶}

و نیز برخی تعالیم اسلامی مانند توحید خالص با تعالیم مسیحیت مانند تثلیث کاملاً مخالف است. و در قرآن بر ردّ تثلیث پافشاری شده است؛^{۱۷} همان‌گونه که قرآن به صلیب کشیدن مسیح علیه السلام را ردّ می‌کند،^{۱۸} و جز این‌ها.

این تفاوت‌ها دلیل آن است که مطالب قرآن، نسخه‌برداری از عهدین نیست، در حالی که نویسنده محترم مقاله فوق و مقالات دیگر همچون برخی مستشرقان، به صرف دیدن برخی تشابهات در مطالب و داستان‌های قرآن و عهدین، سخن از اخذ قرآن از عهدین به میان می‌آورند و حتی در مورد قرآن واژه «انجیل ترکی» و «قسمتی از کلیسای جهانی باستان جدید» را به کار می‌برند.^{۱۹}

آری، اگر به منبع واحد تورات، انجیل و قرآن و اصول مشترک الهی ادیان ابراهیمی و تفاوت‌های مطالب

قرآن با عهدین توجه شود، چنین توهمی مطرح نمی‌شود.

۶. توجه به شأن نزول آیات، تاریخ و عادات عرب جاهلی

نویسنده مقاله در برخی موارد اشاره کرده که توجه به شأن نزول آیات و تاریخ و عادات عرب جاهلی برای تفسیر قرآن لازم است (ولی یک تفسیر کامل و مفصل برای کل قرآن که به تاریخ پیش از قرآن توجه داشته باشد، هنوز مورد نیاز است).

البته اصل مطلب فوق صحیح است. یعنی مفسران باید در مواقع لزوم به شأن نزول آیات و تاریخ و عادات عرب جاهلی توجه کنند تا مطالب آیات قرآن از طریق شناخت ظرف زمانی و عصر نزول و ما قبل آن، بهتر فهمیده شود و مثال‌های متعددی نیز در این مورد وجود دارد؛ اما نکته این‌جاست که تفسیر جامع البیان طبری (م ۳۱۰ ق) و تفسیر مجمع البیان طبرسی به خوبی به این مطالب توجه کرده‌اند و نیز در کتاب‌های اسباب النزول (اسباب النزول واحدی و لباب النقول سیوطی و...) بیش از هزار شأن نزول آیات نقل شده است.

۷. کم توجهی به منابع شیعی

یکی از نقاط ضعف غالب مستشرقان آن است که در شناخت اسلام و قرآن فقط به منابع تاریخی و حدیثی اهل سنت مراجعه می‌کنند و خودشان را از منابع اصیل اهل بیت علیهم‌السلام محروم می‌سازند و این مطلب باعث می‌شود تصویر ناقصی از اسلام و منابع اسلامی به دست آورند و در داوری‌های خود، گرفتار مشکل یا لغزش شوند. متأسفانه مقاله فوق نیز همین‌گونه است؛ از این رو در بحث حجیت قرائات یکسره مواضع اهل سنت را دنبال می‌کند و...؛ به عبارت دیگر، تحقیق علمی نباید مبتنی بر یک پیش فرض و دیدگاه خاص باشد، بلکه باید تمام دیدگاه‌های دانشمندان اسلامی و روایات تاریخی و حدیثی را مدنظر قرار دهد.

۸. مشکل اجرایی طرح

طرح مستندسازی قرآن، مبتنی بر دو مطلب است که به نظر می‌رسد هر دو مطلب در مقام اجرا با مشکل روبه‌رو می‌شود. اول: دسترسی به تمام نسخه‌های قدیمی مصاحف. دوم: اعتبار داشتن نسخه‌های قدیمی. بسیاری از نسخه‌های قدیمی قرآن از بین رفته و قابل دسترسی نیست؛ مانند نسخه‌های

عثمانی قرآن که به شهرهای مهم ارسال شد و نسخه امام که در مدینه باقی ماند.^{۲۰}

علاوه بر آن در مورد اعتبار زمانی نسخه‌های منسوب به امام علی علیه‌السلام و دیگران که در موزه‌ها نگهداری می‌شود، تردیدهای جدی وجود دارد؛^{۲۱} زیرا اصولاً مسلمانان قرآن حقیقی را همان قرآن شفاهی متواتر می‌دانسته‌اند و آن را از حفظ می‌خواندند و به نسل‌های بعد منتقل می‌کردند؛ بنابراین، احساس نیاز نمی‌کردند که نسخه‌های قدیمی مصحف را نگهداری کنند. هر چند که اهمیت این نسخه‌ها قابل اغماض نیست و امروزه بسیاری از نسخه‌های مصحف در موزه‌های دنیا نگهداری می‌شود، ولی همان‌گونه که گذشت، اعتبار قرآن مسلمانان مبتنی بر این نسخه‌ها نیست.

نتیجه‌گیری

طرح مستندسازی قرآن که در مقاله فوق ارائه شده است، با مشکلات مبنایی و اجرایی جدی روبه‌رو است، و اصولاً نیازی به چنین کار پر زحمت نیست؛ زیرا قرآن حقیقی همان قرآن شفاهی متواتر است و جمع‌آوری مصحف‌های خطی و قرائات و مقایسه آن‌ها مشکلی را حل نمی‌کند، بلکه ممکن است با شواهدی غیرقطعی قرآن زیر سوال برود.

۷. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر،
جامع البیان فی تفسیر القرآن،
دارالمعرفة، بیروت، ۱۳۹۳ ق، ۳۰
جلد در ۱۲ مجلد.

۸. معرفت، محمد هادی، التمهید فی
علوم القرآن، مؤسسة النشر الاسلامی،
۱۴۱۷ ق، قم.

منابع

۱. احمد بن محمد ابن حنبل، المسند،
بیروت، دار احیاء التراث العربی،
۱۴۱۵ ق.

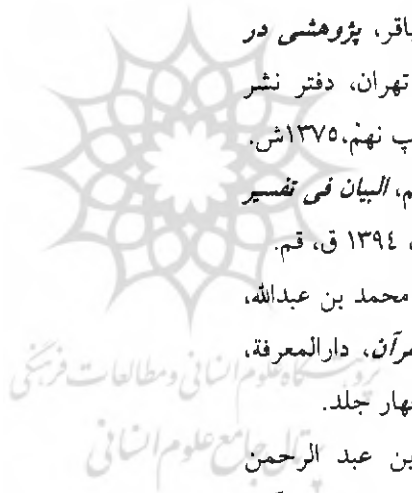
۲. البخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل،
صحیح بخاری، بیروت، دار احیاء التراث
العربی، ۱۴۰۱ هـ. ق، چهار جلدی.

۳. حجتی، سید محمدباقر، پژوهشی در
تاریخ قرآن کریم، تهران، دفتر نشر
فرهنگ اسلامی، چاپ نهم، ۱۳۷۵ ش.

۴. خوئی، سید ابو القاسم، البیان فی تفسیر
القرآن، المطبعة العلمية، ۱۳۹۴ ق، قم.

۵. الزرکشی، بدر الدین محمد بن عبدالله،
البرهان فی علوم القرآن، دارالمعرفة،
بیروت، ۱۴۱۰ ق، چهار جلد.

۶. سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن
ابی بکر، الاتقان فی علوم القرآن،
دارالکتب العلمية، بیروت، ۱۴۰۷ ق،
دو جلد.

کتابخانه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
تالیفات جامع علوم انسانی

* آقای میثائیل مارکس متولد ۱۹۷۱ آلمان است. وی علاوه بر تسلط بر زبان یونانی و لاتینی که در دوره تحصیلات متوسطه آن را فراگرفت، با زبان‌های باستانی دیگر از قبیل عبرانی و سریانی آشنایی کامل دارد. وی همچنین بر زبان عربی مسلط است و با زبان فارسی نیز آشنایی دارد. او مدتی پیش ضمن اقامت چند ماهه در ایران، در دانشگاه الهیات و معارف اسلامی در تهران نیز تدریس داشته است.

میثائیل مارکس هم اکنون در دانشگاه برلین آلمان به مطالعات قرآنی می‌پردازد و به همراه خانم نیورت و چند تن از قرآن پژوهان آن دانشگاه به بررسی و تحقیق بر روی مخطوطات قرآنی بی‌نظیر «پرنسل» مشغول است.

۱. کاتبان قرآن را ۴۳ تا ۴۵ نفر شمرده‌اند: از جمله امام علی (ع)، ابوبکر، عمر، عثمان، زید بن ثابت، ابی بن کعب و... (نک: تاریخ القرآن، زنجانی (ب) ص ۴۲، تاریخ القرآن، دکتر عبدالصبور شاهین، ص ۵۴ و پژوهشی در تاریخ قرآن، دکتر سید محمدباقر حجتی، ص ۲۰۲)

۲. نک: التمهید فی علوم القرآن، معرفت، ج ۱، ص ۲۷۱ - ۳۵۴ و پژوهشی در تاریخ قرآن، دکتر حجتی، ص ۲۳۵ - ۲۴۶ و الاتقان فی علوم القرآن، سیوطی، ج ۱، ص ۶۲ و البیان فی تفسیر القرآن، خونی، ص ۲۵۷ - ۲۷۸.

۳. رک: الاتقان فی علوم القرآن، سیوطی، ج ۱، ص ۱۳۸، البیان فی تفسیر القرآن، خونی، ص ۱۱۲.

۴. در مورد اعتبار و حجیت این قرائات در مباحث بعدی مطالبی بیان می‌شود.

۵. دکتر سید محمدباقر حجتی در مورد تفاوت قرائت با کتاب می‌نویسد: «رسم و کتابت قرآن غیر از قرائت است؛ زیرا مأخذ قرائت روایت و اسناد است، ولی مأخذ رسم و کتابت همان طرفی است که در نوشتن معمول بوده است؛ بنابراین، ما موظفیم آیات قرآنی را همان‌گونه قرائت کنیم که برای ما نقل شده است، نه طبق رسم الخط و کتابت آن. (پژوهشی در تاریخ قرآن، همو، ص ۲۵۳) و زرکشی می‌نویسد: «القرآن و القرائات حقیقتان متغایرتان فالقرآن هو الوحي المنزل علی محمد(ص) و القرائات هی اختلاف الفاظ الوحي المذكور فی کتبه الحروف او کیفیتها» (البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۱۸ و التمهید فی علوم القرآن، معرفت، ج ۲، ص ۸۰)

۶. رک: پژوهشی در تاریخ قرآن، سید محمدباقر حجتی، ص ۲۴۷ - ۳۰۸؛ التمهید فی علوم القرآن، معرفت، ج ۲، ص ۱۴ - ۴۲.

۷. عن رسول الله(ص) «انزل القرآن علی سبعة احرف» (تفسیر جامع البیان، طبری، ج ۱، ص ۹ و نیز مشابه این حدیث، بخاری، ج ۶، ص ۲۲۷ و مسلم، ج ۲، ص ۲۰۲ و مسند احمد، ج ۵، ص ۱۲۷)

۸. در مورد این حدیث تفسیرها و توجیه‌های متعددی شده است. از جمله هفت بطن قرآن، هفت لهجه عرب، هفت قسم آیات (رک: التمهید فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۹۴ - ۹۸ و نیز پژوهشی در تاریخ قرآن، ص ۲۵۷)

۹. در مورد سند قرائات هفتگانه اشکالات متعددی شده است از جمله اینکه سند این قرائات تشریفی است، وگرنه تا پیامبر(ص) متصل نیست و عبدالله بن عامر (متولد ۱۱۸ ق) سند

- متصل به صحابه ندارد. (طبقات القراء، ج ۱، ص ۱۰۴؛ التمهید فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۶۴) و گاهی شیخ ابن قراء مجهول است که کسی جز قاری او را نمی‌شناسد؛ همان‌گونه که در مورد قرائت ابن عامر گفته شده که شیخ او المغیره المخزومی در دمشق بوده است (معرفة القراء الکبار، ج ۱، ص ۴۳) و اشکال دیگر اینکه این قرائات خبر واحد است؛ مثلاً قرائت عبدالله بن کثیر (متولد ۱۲۰ ق) به سه نفر می‌رسد و عاصم (متولد ۱۲۸ ق) به دو نفر می‌رسد و ... و حداکثر می‌توان گفت خبر قرائت نا امام قرائت متواتر است؛ اما از او تا پیامبر ﷺ ثابت نیست (المُرشد الوجیز، ص ۱۷۸ و التمهید فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۶۵) و برخی گفته‌اند که تواتر سند قرائات به وسیله خود قاری قطع می‌شود؛ زیرا قرائتش را خودش نقل می‌کند. (البیان فی تفسیر القرآن، خونی، ص ۱۶۵)
10. اصول کافی، کلینی، ج ۲، ص ۶۳۰؛ تفسیر التبیان، طوسی، ج ۱، ص ۷.
11. ر.ک: التمهید فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۲۴۵ - ۲۴۸.
12. ر.ک: معرفة القراء الکبار، ذهبی، ج ۱، ص ۷۵؛ الطبقات، ج ۱، ص ۳۴۸.
13. ر.ک: البرهان فی علوم القرآن، زرکشی، ج ۱، ص ۳۱۸؛ المرشد الوجیز، ص ۱۴۸ و الاتقان فی علوم القرآن، سیوطی، ج ۱، ص ۷۵؛ التفسیر الکبیر، ج ۱، ص ۶۳؛ التمهید فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۴۷؛ البیان فی تفسیر القرآن، خونی، ص ۱۶۵؛ آلاء الرحمن، بلاغی، ج ۲، ص ۲۹؛ پژوهشی در تاریخ قرآن، دکتر حجتی، ص ۲۵۶.
14. ر.ک: جامع البیان، طبری، ج ۱، ص ۲۳؛ الاتقان فی علوم القرآن، سیوطی، ج ۱، ص ۸۱.
15. ر.ک: کتاب مقدس، سفر پیدایش، باب ۱۹.
16. نمل / ۵۶: «إِنَّهُمْ أَنَاسٌ يَنْظُرُونَ»
17. مائده / ۷۳: «لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ»
18. نساء / ۱۵۷: «وَمَا قَتَلُوا وَمَا صَلَّبُوا وَلَٰكِنْ شِبْهَ لَهُمْ»
19. نویسنده در مقاله دیگری تحت عنوان «تفسیر تاریخی - انتقادی قرآن»، اخذ قرآن از عهدین را به صورت گسترده مطرح می‌کند که این مقاله را در فرصتی دیگر بررسی و نقد می‌کنیم.
20. در مورد سرنوشت مصاحف عثمانی، ر.ک: وقاء الوفاء، ج ۲، ص ۶۶۷؛ رحلة ابن بطوطه، ج ۱، ص ۱۱۶؛ التمهید فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۴۹ به بعد.
21. نسخه‌هایی از قرآن منسوب به امام علی (ع) و شخصیت‌های دیگر در موزه آستان قدس رضوی ایران نگهداری می‌شود.